অধ্যায় ২ ঃ সংস্কৃত মহাকাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ সংস্কৃত মহাকাব্যৰ লক্ষণ
২.৪ প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
২.৪.১ *বুদ্ধচৰিত*
২.৪.২ *সৌন্দৰানন্দ*
২.৪.৩ অশ্বঘোষৰ অন্যান্য গ্ৰন্থ
২.৫ কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
২.৫.১ *কুমাৰসম্ভৱম্*
২.৫.২ *ৰঘুবংশম্*
২.৫.৩ *সেতুবন্ধম্*
২.৫.৪ *জানকীহৰণম্*
২.৬ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য
২.৬.১ *কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্*
২.৬.২ *ৰাৱণবধম্*
২.৬.৩ *শিশুপালবধম্*
২.৬.৪ *নৈষধচৰিতম্*
২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৮ অধিক জানিবলৈ
২.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)
২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ অৰ্থাৎ অশ্বঘোষ আৰু তেওঁৰ দুখন মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- কালিদাস ৰচিত দুখন মহাকাব্যৰ লগত অৱগত হ'ব পাৰিব
- কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগত ৰচিত বিভিন্ন মহাকাব্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্য প্রধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত— ১। দৃশ্যকাব্য আৰু ২। শ্রব্যকাব্য। শুনাৰ উপযোগী কাব্যক শ্রব্যকাব্য আৰু অভিনয়ৰ জৰিয়তে উপভোগ্য কাব্যক দৃশ্যকাব্য বোলা হয়। এই দুয়োবিধ কাব্যৰ আকৌ বহুতো ভাগ আছে। নাটক, ৰূপক আদি দৃশ্যকাব্য তথা গদ্য আৰু পদ্য আদি শ্রব্যকাব্য। গদ্যকাব্য দুই ভাগত বিভক্ত— কথা আৰু আখ্যায়িকা। আনহাতে পদ্যকাব্য প্রধানভাবে দুই ভাগত বিভক্ত— মহাকাব্য আৰু খণ্ডকাব্য। গদ্য আৰু পদ্যৰ মিশ্রণত গঢ়ি উঠা চম্পূকাব্য শ্রব্যকাব্যৰে এটি বিভাগ। এই সকলোবোৰ বিভাগৰ ভিতৰত মহাকাব্যক শ্রব্যকাব্যৰ প্রধান ভাগ বুলি ধৰা হয়।

আপুনি ইতিমধ্যে *ৰামায়ণৰ* বিষয়ে কিছু আভাস পাইছে। আকৌ বেদব্যাস ৰচিত *মহাভাৰতৰ* লগতো পৰিচিত হৈছে। এতিয়া আপুনি এই অধ্যায়টোত প্রথমে প্রাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকাব্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব। প্রাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকাব্য বুলি ক'লে মহাকবি অশ্বঘোষ ৰচিত *বুদ্ধচৰিত* আৰু *সৌন্দৰানন্দ* নামৰ দুখন মহাকাব্যক বুজায়। এই দুই কাব্যৰ বিষয়ে বর্তমান অধ্যায়টিত জানিব পাৰিব। ইয়াৰ পিচত কালিদাস ৰচিত *ৰঘুবংশম্* আৰু *কুমাৰসম্ভৱম্*— এই দুখন মহাকাব্যৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব। কালিদাসৰ সমসাময়িক প্রৱৰসেন ৰচিত *সেতুবন্ধ* আৰু কুমাৰদাস ৰচিত *জানকীহৰণ* মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সর্বশেষত, এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ চাৰিখন মহাকাব্যৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব। সেই সমূহ হ'ল ভাৰবি বিৰচিত *কিৰাতার্জুনীয়ম্* মহাকাব্য, ভট্টি বিৰচিত *ৰাৱণবধম্* মহাকাব্য, মাঘ বিৰচিত *শিশুপালবধ* মহাকাব্য আৰু শ্রীহর্ষ বিৰচিত *নৈষধচৰিতম্* মহাকাব্য।

২.৩ সংস্কৃত মহাকাব্যৰ লক্ষণ

আপুনি পদ্য কাক বোলে আৰু ইয়াৰ ভাগৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। পদ্য যে শ্রব্যকাব্য তাকো জানিলে। এতিয়া ইয়াত আপুনি মহাকাব্যৰ কথা জানিবলৈ পাব।

মহাকাব্য শব্দটোৰ পৰাই আপুনি বুজিব পাৰিছে যে কাব্যতকৈ মহাকাব্য অলপ বেলেগ। আপুনি পদ্যৰ বিষয়ে অৱগত হৈছে। মহাকাব্যতো পদ্যৰ ব্যৱহাৰ যে অপৰিহার্য সেইটো আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে। মহাকাব্যত বিভিন্ন ছন্দত ৰচিত পদ্যৰ সমাবেশ ঘটে। মহাকাব্যত পদ্যৰ পৰিবেশন প্রণালী অলপ বেলেগ। মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু সাধাৰণ কাব্যতকৈ ডাঙৰ বা দীঘল হ'ব লাগে। তাত বর্ণনাৰ বিচিত্রতা, ৰস, গুণ, অলঙ্কাৰৰ প্রয়োগ আৰু নানা ধৰণৰ প্রাকৃতিক দৃশ্যৰ বিৱৰণ অতি মনোহৰ ৰূপত পোৱা যায়। সকলো ৰীতি (যি ঠাইত যেনেকুৱা শব্দৰ প্রয়োজন তেনেকুৱা শব্দ প্রয়োগক ৰীতি বোলা হয়), ৰস (শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্র, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত— এই নটাক কাব্যৰ ৰস বোলা হয়), গুণ (শ্লেষ, মাধুর্য, ওজঃ, সমতা, প্রসাদ, সুকুমাৰতা, অর্থব্যক্তি, উদাৰতা, কান্তি আৰু সমাধি— এই দহটাক কাব্যৰ গুণ বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ভিতৰত মাধুর্য, ওজঃ আৰু প্রসাদেই

সাহিত্যদর্পণ ঃ বিশ্বনাথ কবিৰাজে ৰচনা কৰা অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ। ইয়াত দহটা পৰিচ্ছেদ আছে। অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন বিষয় ইয়াত আলোচিত হৈছে।

প্ৰধান) আৰু অলঙ্কাৰ (উপমা, ৰূপক, উৎপ্ৰেক্ষা, অৰ্থান্তৰন্যাস আদিক কাব্যৰ অলংকাৰ বোলা হয়) আদিৰে শোভিত হ'লে তাক মহাকাব্য বোলা হয়। তেনেকুৱা মহাকাব্যৰ কবিক মহাকবি বুলি কোৱা হয়। ইয়াত ক'ব পাৰি যে মহাকাব্যও শ্ৰব্য কাব্য। ***সাহিত্যদর্পণত*** মহাকাব্যৰ লক্ষণ এনেদৰে নিৰ্ণয় কৰা হৈছে—

"সর্গবন্ধো মহাকাব্যং তত্রৈকো নায়কঃ শূৰঃ।
সদ্বংশঃ ক্ষত্রিয়ো বাপি ধীৰোদাত্তগুণান্বিতঃ
(ধীৰ-উদাত্ত-গুণ-অন্বিতঃ)।।
একবংশভৱা ভূপাঃ কুলজা বহৱোঽপি বা।
শৃঙ্গাৰবীৰশান্তানামেকোঽঙ্গীৰস (শৃঙ্গাৰ-বীৰ-শান্তানাম্ একঃ অঙ্গীৰসঃ) ইষ্যতে।।
আদৌ নমস্ক্রিয়াশীর্বা (নমঃ-ক্রিয়া আশীঃ বা) বস্তুনির্দেশ এৱ বা।।
ক্বচিন্নিন্দা খলাদীনাং সতাঞ্চ গুণকীর্ত্তনম্।
একবৃত্তময়ৈঃ পদ্যৈৰৱসানেঽন্যবৃত্তকৈঃ (পদ্যৈঃ অৱসানে অন্যবৃত্তকৈঃ)।।
নাতিস্বল্পা নাতিদীর্ঘাঃ সর্গা অষ্টাধিকা ইহ।
নানাবৃত্তময়ঃ ক্বাপি সর্গঃ কশ্চন দৃশ্যতে।।
সর্গান্তে ভাৱিসর্গস্য কথায়াঃ সূচনং ভৱেৎ।
সন্ধ্যাসূর্য্যেন্দুৰজনীপ্রদোষধ্বান্তবাসৰাঃ।।
প্রাতর্মধ্যাহ্নমৃগয়াশৈলর্তুবনসাগৰাঃ (প্রাতঃ-মধ্যাহ্ন-মৃগয়া-শৈল-ঋতু-ৱন-সাগৰাঃ)।
সম্ভোগবিপ্রলম্ভৌ চ মুনিস্বর্গপুৰাধ্বৰাঃ (মুনি স্বর্গপুৰ-অধ্বৰাঃ)।।
কৱের্বৃত্তস্য বা নাম্না নায়কস্যেতৰস্য (নায়কস্য ইতৰস্য) ৱা।
নামাস্য সর্গোপাদেয়কথয়া (সর্গ-উপাদেয় কথয়া) সর্গ নাম তু।।

ইয়াৰ অর্থ হ'ল মহাকাব্য সর্গত বিভক্ত হ'ব লাগে। তাৰ নায়কজন দেৱতা বা সৎ বংশত ওপজা ক্ষত্রিয়ও হ'ব পাৰে। নায়কজন ধীৰ আৰু উদাত্ত গুণ সম্পন্ন হ'ব লাগে (ধীৰোদাত্ত নায়ক স্বভাৱতে বৰ গম্ভীৰ, ন্যায়শীল, ক্ষমাশীল আৰু ধীৰ প্রকৃতিৰ হয়। তেনেকুৱা নায়ক সাধাৰণতে খং আৰু শোক আদিৰ বশীভূত নহয়) নাইবা একেটা বংশত ওপজা সদ্ বংশৰ ৰাজকুমাৰসকলো মহাকাব্যৰ নায়ক হ'ব পাৰে। মহাকাব্যত শৃঙ্গাৰ, বীৰ অথবা শান্ত প্রধান ৰস হিচাপে পৰিগণিত হয় আৰু আন ৰসবোৰো প্রধান ৰসৰ অঙ্গ হিচাপে থাকে। মহাকাব্যত প্রয়োজনীয় পাঁচটা সন্ধি থাকিব লাগে। মহাকাব্যৰ কাহিনী ইতিহাস প্রসিদ্ধ বা কোনো বিখ্যাত গ্রন্থৰ পৰা সংগৃহীত হ'ব লাগে। কেতিয়াবা কোনো বিখ্যাত লোকৰ জীৱন অৱলম্বন কৰিও মহাকাব্য ৰচিত হ'ব পাৰে। মহাকাব্যৰ বর্ণনা চাৰিটা বর্গত (ধর্ম, অর্থ, কাম আৰু মোক্ষ) বিভক্ত হ'ব লাগে। কিন্তু, মহাকাব্যৰ মুখ্য ফলৰ লগত সেইবোৰৰ সম্পর্ক থাকিব লাগে, অর্থাৎ চতুর্বর্গ বিভাজন কেতিয়াও মহাকাব্যৰ মুখ্য ফলৰ পৰা আঁতৰি গৈ অনাৱশ্যকভাৱে থাকিব নালাগে। মহাকাব্যৰ আৰম্ভণিতে স্তুতি বা আশীর্বাদমূলক কথা নাইবা বিষয়বস্তুৰ আভাসপূর্ণ কথা থাকিব লাগে। তাত দুষ্টৰ নিন্দা আৰু সৎলোকৰ গুণানুকীর্তন ঠাই বিশেষে থাকিব লাগে।

মহাকাব্যৰ সৰ্গৰ পদ্য একেটা ছন্দত ৰচিত হ'ব লাগে আৰু সৰ্গটোৰ শেষৰ ফালে ছন্দৰ পৰিবৰ্তন ঘটিব লাগে। মহাকাব্যত আঠটাতকৈ বেছি সৰ্গ থাকিব লাগে আৰু সৰ্গবোৰ খুব চুটি নাইবা খুব দীঘলো হ'ব নালাগে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা একেটা সৰ্গতেই নানা ছন্দত ৰচিত পদ্যও দেখা যায়। একোটা সৰ্গৰ শেষত পৰৱৰ্তী সৰ্গত বৰ্ণনা কৰিবলগীয়া বিষয়বস্তুৰ আভাস থাকিব লাগে অৰ্থাৎ একোটা সৰ্গৰ শেষত পাছৰ সৰ্গৰ বিষয়বস্তুৰ সংকেত থাকিব লাগে।

মহাকাব্যৰ বিৱৰণত সন্ধ্যা, চন্দ্ৰ, সূৰ্য, ৰাতি, গধূলি, অন্ধকাৰ, দিন, ৰাতিপুৱা, দুপৰীয়া, চিকাৰ, পৰ্বত, ঋতু, বন-উপবন, সাগৰ আদিৰ বৰ্ণনা থাকিব লাগে। মহাকাব্যত সম্ভোগ আৰু বিপ্ৰলম্ভ (মিলন আৰু বিচ্ছেদ) শৃঙ্গাৰ ৰসৰ বৰ্ণনা ঠাই বিশেষে থাকিব লাগে। মুনি-ঋষি, স্বৰ্গ, নগৰ, যজ্ঞ, যুদ্ধ, বিজয় অভিযান, বিবাহ, ৰাজপৰামৰ্শ, পুত্ৰৰ জন্ম আৰু এই ধৰণৰ আনুষঙ্গিক বৰ্ণনা মূল বিষয়বস্তুৰ লগত সঙ্গতিপূৰ্ণভাৱে পৰিৱেশিত হ'ব লাগে। মহাকাব্যৰ নামকৰণ সদায় তাৰ মূল কাহিনীৰ অৱলম্বনত হ'ব লাগে। কেতিয়াবা কবিৰ নাম অনুসৰি নাইবা নায়কৰ নাম অনুসৰিও মহাকাব্যৰ নাম হ'ব পাৰে। একোটা সৰ্গত বৰ্ণনা কৰা বিষয়বস্তুৰ আধাৰত সৰ্গৰ নাম ৰাখিব লাগে।

বিশ্বনাথ কৰিৰাজে বৃত্তিত আকৌ কৈছে যে সন্ধিৰ অঙ্গবোৰো যথাসম্ভৱ মহাকাব্যত ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। 'সাঙ্গোপাঙ্গ' বুলি কোৱাত জল-ক্ৰীড়া, সুৰাপান আদিৰ বৰ্ণনাও মহাকাব্যত থাকিব পাৰে বুলি কোৱা হৈছে।

নাটকৰ দৰে মহাকাব্যতো পাঁচটা সন্ধিৰ আৱশ্যক। পঞ্চসন্ধিয়ে মহাকাব্যৰ কাহিনীক ক্ৰমে পৰিণতিৰ পিনে আগুৱাই নিয়ে। মূল বিষয় মুখসন্ধিত আৰম্ভ হয় আৰু ই লাহে লাহে মুখ্য ফলৰ পিনে গতি কৰে। গৰ্ভসন্ধিত মুখ্য বিষয় পুষ্ট হয় আৰু পিছত কাহিনীৰ বৰ্ণনা ক্ৰমে কমিবলৈ ধৰে আৰু শেষত মুখ্য ফলৰ উদয়ত মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটে। অৰ্থপ্ৰকৃতিসমূহ প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ হেতু। অৰ্থপ্ৰকৃতি পাঁচটা। নায়ক আদিৰ কাৰ্যবশতঃ পাঁচটা অৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়। পাঁচটা অৰ্থ প্ৰকৃতি আৰু পাঁচটা অৱস্থাৰ মাজেৰে পাঁচটা সন্ধিৰ সৃষ্টি হয় আৰু কাহিনীক ক্ৰমে পৰিণতিৰ ফালে আগুৱাই নিয়ে।

২.৪ প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য

এতিয়া আপুনি প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগৰ কবিসকলৰ ভিতৰত বৌদ্ধকবি অশ্বঘোষ অন্যতম। তেওঁৰ প্ৰকৃত নাম জনা নাযায়। তেওঁ আছিল অযোধ্যা নিবাসী এজন ব্ৰাহ্মণ । বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষিত হোৱাৰ পাছতহে তেওঁক অশ্বঘোষ নামেৰে জনা যায়। তেওঁৰ সময় খ্ৰীষ্টিয় প্ৰথম শতিকা বুলি ধৰা হয়। অশ্বঘোষৰ কবিত্ব প্ৰতিভা অসীম আছিল। তেওঁ একেৰাহে এজন কবি, অভিনেতা, গৱেষক, গায়ক, দাৰ্শনিক আৰু ধাৰ্মিক ব্যক্তি আছিল। অশ্বঘোষৰ দৰ্শন বিষয়ক আৰু অন্য গ্ৰন্থও চীন আৰু তিব্বতী ভাষাত সংৰক্ষিত হৈ আছে। তেওঁ অকল মহাৰাজ কণিষ্কৰ ৰাজকবিয়েই নাছিল, ৰাজগুৰুও আছিল। ডেকা বয়সতে অশ্বঘোষে মহাকবিৰূপে স্বীকৃতি

লাভ কৰিছিল। তেওঁ লিখা প্ৰেমৰ কবিতা আবৃত্তি কৰি ডেকা সমাজে আনন্দ লাভ কৰিছিল। চীনা পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙৰ মতে অশ্বঘোষে বৌদ্ধদৰ্শনৰ ওপৰত চাৰিখন গ্ৰন্থ লিখে। সেইসমূহ হ'ল—

১। *মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদন সংগ্ৰহ*

২। *বজ্ৰসূচী*

৩। *গণ্ডীস্তোত্ৰব্যাখ্যা*

৪। *সূত্ৰালংকাৰ*

ইয়াৰ উপৰি তেওঁ দুখন মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই দুখন হ'ল—

১। *বুদ্ধচৰিত* আৰু

২। *সৌন্দৰানন্দ* ।

জানি থোৱা ভাল

কোৱা হয় জন্মৰ সময়ত ঘোঁৰাশালৰ ঘোঁৰাবোৰে চিএঁৰিছিল বাবে তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ ৰখা হৈছিল। আন এটা প্ৰবাদ অনুসৰি তেওঁৰ মুখত মধুৰ ধৰ্মবাণী শুনি ঘোঁৰাবোৰে আনন্দতে চিএঁৰিছিল বুলি তেওঁৰ নাম অশ্বঘোষ হৈছিল। অশ্বঘোষৰ পিতৃৰ নাম জনা নাযায়। কিন্তু তেওঁৰ মাতৃৰ নাম "সুবৰ্ণাক্ষী" আছিল বুলি কোৱা হয়। অশ্বঘোষে বৌদ্ধ সন্ন্যাসী পাৰ্শ্বৰ হাতত তৰ্কত পৰাস্ত হৈ তেওঁৰ শিষ্যত্ব স্বীকাৰ কৰিছিল বুলি এটা মতবাদ আছে। সম্ৰাট কণিষ্কই অশ্বঘোষৰ ওচৰত শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। শুনা যায় অশ্বঘোষে নিজ জীৱনৰ অন্তিম কাললৈকে গান্ধাৰতে আছিল।

২.৪.১ বুদ্ধচৰিত

এতিয়া আপুনি অশ্বঘোষ ৰচিত *বুদ্ধচৰিত*ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। অশ্বঘোষ ৰচিত *বুদ্ধচৰিত* নামৰ মহাকাব্যখন ২৮টা সৰ্গত বিভক্ত। *বুদ্ধচৰিতত* গৌতম বুদ্ধৰ সমগ্ৰ জীৱনৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। লগতে তেওঁৰ উপদেশ আৰু সিদ্ধান্তসমূহৰো বৰ্ণনা পোৱা যায়। কিন্তু সংস্কৃতত ইয়াৰ ১৭টা সৰ্গৰ সংস্কৰণহে পোৱা গৈছে। ইয়াৰ শেষৰ চাৰিটা সৰ্গ অমৃতানন্দই নৱম শতিকাত যোগ দিয়ে। বাকীবোৰ সৰ্গ (১১টা) সংস্কৃতত সম্পূৰ্ণৰূপে পোৱা নাযায়। প্ৰথম পাঁচটা সৰ্গত (১-৫) বুদ্ধৰ জন্মৰপৰা আৰম্ভ কৰি অভিনিষ্ক্ৰমণলৈ কথাভাগৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ছয় আৰু সাত সৰ্গত বুদ্ধই তপোবনত প্ৰৱেশ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। অষ্টম সৰ্গত বুদ্ধৰ গৃহ ত্যাগত পত্নী যশোধৰাৰ বিলাপৰ বৰ্ণনা আছে তথা নৱম সৰ্গত সিদ্ধাৰ্থক (অৰ্থাৎ বুদ্ধক) বিচৰাৰ যি প্ৰচেষ্টা চলে, তাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দশম সৰ্গত বুদ্ধই বুদ্ধত্ব প্ৰাপ্ত হৈ (অৰ্থাৎ জীৱনৰ প্ৰকৃত সত্য লাভ কৰি) মগধলৈ যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা আৰু ইয়াৰ পিচৰ তিনিটা সৰ্গত (১১-১৩) সাংসাৰিক মায়া-মোহৰ নিন্দা কৰা হৈছে। চতুৰ্দশ

সর্গত (১৪ সর্গ) বুদ্ধদেৱৰ পূর্ণ বুদ্ধত্ব প্রাপ্তিৰ বর্ণনা আছে। শেষৰ সর্গসমূহত বুদ্ধৰ ধর্মপ্রচাৰ, বুদ্ধৰ শিক্ষা, উপদেশ আৰু সম্রাট অশোকৰ সময়লৈকে বৌদ্ধধর্মৰ প্রচলনৰ কথা বর্ণনা কৰা হৈছে।

ধর্মৰক্ষ নামৰ এজন ভাৰতীয় বৌদ্ধ ভিক্ষুই *বুদ্ধচৰিতক* ৪১৪-৪২১ খ্রীষ্টাব্দৰ ভিতৰত চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। পাছত এই *বুদ্ধচৰিত* মহাকাব্যখন তিব্বতী ভাষালৈও অনূদিত হয়।

২.৪.২ *সৌন্দৰানন্দ*

বুদ্ধচৰিতৰ পিছত আপুনি এতিয়া অশ্বঘোষ ৰচিত *সৌন্দৰানন্দৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। *সৌন্দৰানন্দ* মহাকাব্যখন অশ্বঘোষৰ দ্বাৰা ৰচিত প্রথম মহাকাব্য বুলি কোৱা হয়। ইয়াত ১৮ টা সর্গ আছে। বুদ্ধদেৱৰ জীৱন কাহিনী আৰু তেওঁৰ বৈমাত্রেয় (মাহীমাকৰ পৰা জন্মা) ভাতৃ নন্দৰ বৌদ্ধধর্ম গ্রহণ তথা সুন্দৰী আৰু নন্দৰ প্রণয় কাহিনীয়েই এই মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু। মহাকাব্যখনৰ প্রথম তিনিটা সর্গত সিদ্ধার্থৰ জন্মৰপৰা বুদ্ধত্ব প্রাপ্ত হৈ কপিলাবস্তুলৈ উভতি অহালৈকে সংঘটিত হোৱা ঘটনাসমূহৰ বর্ণনা আছে। চতুর্থ সর্গত বুদ্ধৰ ভাতৃ নন্দ আৰু সুন্দৰীৰ বিবাহোৎসৱৰ বর্ণনা পোৱা যায়। লগতে নৱ-বিবাহিত দম্পতীৰ পাৰস্পৰিক ভালপোৱা তথা ভিক্ষা কৰিবলৈ অহা বুদ্ধই নন্দৰ পদূলিমুখৰপৰা প্রত্যাবর্তন কৰা ঘটনাৰ বর্ণনা আছে। ইয়াৰ পিচত পঞ্চম সর্গত নন্দই কৰা অনুশোচনা আৰু বুদ্ধৰ ওচৰলৈ যোৱা কথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। লগতে বুদ্ধদেৱে নন্দক বৌদ্ধধর্মত দীক্ষা দিয়াৰ কথাও আছে। ষষ্ঠ সর্গত পতিৰ বিৰহত সুন্দৰীৰ বিলাপৰ বর্ণনা, সপ্তম সর্গত পত্নী সুন্দৰীৰ প্রতি নন্দৰ মনত আসক্তি ওপজা তথা পত্নীৰ ওচৰলৈ নন্দৰ উভতি যোৱাৰ ইচ্ছা বর্ণিত হৈছে। পিচৰ দুটা সর্গত অর্থাৎ অষ্টম আৰু নৱম সর্গত সহযোগী এজনে নন্দক উপদেশ দিয়াৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দশম আৰু একাদশ সর্গত নন্দৰ মনৰপৰা পত্নীৰ প্রতি থকা আসক্তি দূৰ কৰিবলৈ বুদ্ধই যোগবিদ্যাৰ দ্বাৰা আকাশমার্গেৰে নন্দক লৈ গৈ অপ্সৰাসকলক দেখুৱায়। অপ্সৰাসকলক দেখি নন্দৰ পত্নী বিয়োগৰ দুখ নাইকীয়া হয় আৰু অপ্সৰাসকলক পাবৰ বাবে বুদ্ধই নন্দক তপস্যা কৰিবলৈ উপদেশ দিয়াৰ বর্ণনা এই অংশত আছে। দ্বাদশ সর্গত এজন ভিক্ষুৱে নন্দক জানিবলৈ দিয়ে যে তেওঁৰ তপস্যাৰ উদ্দেশ্যই তেওঁক আনৰ হাঁহিয়াতৰ পাত্র কৰি তুলিছে। ইয়াৰ পিচত নন্দৰ মন বুদ্ধত্ব প্রাপ্তিৰ বাবে ইচ্ছুক হৈ পৰে আৰু তেওঁ সকলো পৰিত্যাগ কৰি বুদ্ধৰ শৰণ লয়। ত্রয়োদশ সর্গৰ পৰা বাকী চাৰিটা সর্গলৈ (১৩-১৬) বুদ্ধক দিয়া উপদেশ আৰু জীৱনৰ প্রকৃত সত্যসমূহৰ বর্ণনা কৰা হৈছে। সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ সর্গত (১৭-১৮ সর্গত) পৰম শান্তিৰ বাবে নন্দৰ তপস্যা আৰু তেওঁৰ সমাধিস্থ স্বৰূপৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

অশ্বঘোষে *সৌন্দৰানন্দ* নামৰ এই মহাকাব্যখন ৰচনা কৰাৰ প্রধান উদ্দেশ্যই হৈছে মনুষ্যক বৌদ্ধধর্মৰ পিনে আকর্ষিত কৰা।

২.৪.৩ অশ্বঘোষৰ অন্যান্য গ্ৰন্থ

মহাযানশ্ৰদ্ধোৎপাদকসংগ্ৰহ ঃ এই গ্ৰন্থখনত বৌদ্ধ দৰ্শন বিষয়ক কথাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। গ্ৰন্থখনৰ ৰচকৰ নাম লৈ কিছু মতবিৰোধ আছে যদিও জাপানী পণ্ডিত টী সুজুকীয়ে অশ্বঘোষকেই এই গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা বুলি কয়। এই গ্ৰন্থখন চীন আৰু ইংৰাজী ভাষালৈও অনূদিত হৈছে।

বজ্ৰসূচী ঃ এই গ্ৰন্থখনত শ্ৰুতি, স্মৃতি আৰু *মহাভাৰতৰ* উদাহৰণ দাঙি ধৰি ভাৰতীয় বৰ্ণ ব্যৱস্থাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰা হৈছে। চীনাসকলে এই গ্ৰন্থৰ ৰচক হিচাপে অশ্বঘোষক স্বীকাৰ নকৰে। কিন্তু পণ্ডিত ৰাহুল সংকৃত্যায়নে এই গ্ৰন্থৰ ওপৰত অশ্বঘোষৰ কৰ্তৃত্ব দাবী কৰে।

সূত্ৰালংকাৰ ঃ এই সূত্ৰালংকাৰ গ্ৰন্থৰ কৰ্তৃত্বলৈও বিবাদ আছে। কিন্তু চীনা অনুবাদকৰ্তা কুমাৰজীৱই ইয়াক অশ্বঘোষৰ ৰচনা বুলি কৈছে। এই গ্ৰন্থ জাতক আৰু অৱদানৰ দৰে ধৰ্ম বিষয়ক উপাখ্যানৰ সমষ্টি।

গণ্ডীস্তোত্ৰগাথা ঃ এইখন এখন গীতিময় কাব্য। এই গ্ৰন্থত বৌদ্ধ বিহাৰবোৰত থকা 'গণ্ডী' নামৰ বাদ্যযন্ত্ৰত কোব মাৰিলে যি সুমধুৰ শব্দ হয় সেইবোৰৰ বিস্তৃত ধৰ্মমূলক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও 'গণ্ডী' বাদ্যযন্ত্ৰৰ প্ৰশংসাও কৰা হৈছে। এইখন গ্ৰন্থৰো ৰচক অশ্বঘোষ বুলি পণ্ডিত উইন্‌টাৰনিৎসে মত পোষণ কৰে।

শাৰিপুত্ৰপ্ৰকৰণ ঃ শাৰিপুত্ৰ গ্ৰন্থখন নটা অংকত বিভক্ত এখন প্ৰকৰণ। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ লগত জড়িত কথাবস্তুৰ ওপৰত এই গ্ৰন্থখন ৰচিত। গ্ৰন্থখনৰ প্ৰমুখ চৰিত্ৰসমূহ হ'ল— সোমদত্ত, ৰাজকুমাৰ, দাস, দাসী, দুষ্ঠ, বিদূষক আৰু গণিকা। ইয়াত উল্লেখ আছে যে মৌদগল্যায়ন আৰু শাৰিপুত্ৰক বুদ্ধই দীক্ষা দি শিষ্য কৰি লয়। এই শাৰিপুত্ৰই প্ৰকৰণৰ প্ৰথম অংশত অশ্বজিতৰ সৈতে সাক্ষাৎ হোৱাৰ পিছত মিত্ৰ বিদূষকৰ লগত বুদ্ধ সম্বন্ধীয় কথা-বাৰ্তাত অংশ গ্ৰহণ কৰে। মৌদ্‌গল্যায়ন আৰু শাৰিপুত্ৰই বুদ্ধৰ ব্যক্তিত্ব মহানতাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ তেওঁৰ ওচৰত দীক্ষা গ্ৰহণ কৰে। প্ৰকৰণখনৰ সমাপ্তি শাৰিপুত্ৰ আৰু বুদ্ধৰ দাৰ্শনিক বাৰ্তালাপেৰে হৈছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ অশ্বঘোষ ৰচিত *সৌন্দৰানন্দ* মহাকাব্যৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ *বুদ্ধচৰিত* গ্ৰন্থৰ ৰচক কোন? গ্ৰন্থখনৰ ওপৰত চমু টোকা লিখক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

জানি থোৱা ভাল

জাতকমালা আর্যশূৰৰ দ্বাৰা ৰচিত। এই সমূহ গদ্য আৰু পদ্য মিশ্রিত চম্পূকাব্যৰ দৰে ৰচিত। অশ্বঘোষৰ ৰচনাশৈলীৰ প্রভাৰ ইয়াত দেখা যায়। *জাতকমালাৰ* বহু ঘটনা অজন্তাৰ গুহাচিত্রত চিত্রিত হৈছে। *জাতকমালাক বোধিসত্ত্বাবধান* নামেৰেও জনাজাত।

পালিভাষাত ৰচিত *জাতকৰ* গল্পৰ অনুকৰণত সংস্কৃতত যি বৌদ্ধ গল্প-সাহিত্য ৰচিত হৈছে, *অৱদান* গ্রন্থৰাজি তাৰেই অন্তর্গত। *অৱদানশতক* এখন প্রাচীন অৱদান গ্রন্থ। অৱদান গ্রন্থখন প্রথম শতিকাৰ পৰা খ্রীষ্টিয় তৃতীয় শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত। নীতিশিক্ষামূলক এই গ্রন্থ দহটা অধ্যায়ত বিভক্ত।

২.৫ কালিদাস আৰু কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি

আপুনি ইতিমধ্যে কবি অশ্বঘোষৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া অশ্বঘোষৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি কালিদাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসক ভাৰতীয় পণ্ডিত সমাজে 'কবিকুলগুৰু' বুলি স্বীকৃতি দিছে। পাশ্চাত্য পণ্ডিত উইলিয়াম্ জোন্সে কালিদাসৰ *অভিজ্ঞান শকুন্তলম্* নাটকৰ সৌন্দর্যত মুগ্ধ হৈ কবিজনক ভাৰতৰ ***শেইক্সপীয়েৰ*** আখ্যা দিছে। এতিয়ালৈ কালিদাসৰ আৰির্ভাৰ কাল আৰু জীৱনী সম্বন্ধে কোনেও নিশ্চিন্ত সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা নাই। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মভূমি কাশ্মীৰ, কিছুমানৰ মতে বিদিশা নগৰী আৰু কিছুমানৰ মতে উজ্জয়িনী। কিন্তু সকলোবোৰ মতৰ ভিতৰত সর্বাধিক গ্রাহ্য মতটো হৈছে যে কালিদাসৰ জন্ম স্থান উজ্জয়িনী। আকৌ কালিদাসৰ সর্বাধিক গ্রহণযোগ্য আৰির্ভাৰ কাল খ্রীষ্টপূর্ব প্রথম শতিকা বুলি ধৰা হয়। মহাকবি কালিদাস এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তেওঁ *বেদ-বেদান্ত-বেদাংগ, ধর্মশাস্ত্র, ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণ, নীতিশাস্ত্র, ব্যাকৰণ, আয়ুর্বেদ, জ্যোতিষ, দর্শনশাস্ত্র, চিত্রকলা, বাস্তুকলা* আদি সকলো শাস্ত্রতে পার্গত আছিল।

মহাকবি কালিদাসৰ নামত অনেক গ্রন্থ প্রচলিত হৈ থাকিলেও সাতখন গ্রন্থহে তেওঁৰ প্রকৃত ৰচনা বুলি ধৰা হয়। সেইসমূহ হৈছে— ১। *ঋতুসংহাৰম্*, ২। *মালৱিকাগ্নিমিত্রম্*, ৩। *কুমাৰসম্ভৱম্*, ৪। *বিক্রমোর্বশীয়ম্*, ৫। *মেঘদূতম্*, ৬। *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* আৰু ৭। *ৰঘুবংশম্*। এই সমূহৰ ভিতৰত— *ঋতুসংহাৰ* আৰু *মেঘদূত* হৈছে খণ্ডকাব্য, *কুমাৰসম্ভৱ* আৰু *ৰঘুবংশ* হৈছে মহাকাব্য। *মালৱিকাগ্নিমিত্র, বিক্রমোর্বশীয়* আৰু *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* এই তিনিখন হৈছে নাটক।

কালিদাসৰ যুগৰ সমসাময়িক কবিসকলৰ ভিতৰত *প্রৱৰসেন* অন্যতম। প্রবৰসেন হৈছে *সেতুবন্ধ* নামৰ মহাকাব্যখনৰ ৰচক। প্রবৰসেনৰ সময় ৪২০-৫০ খ্রীষ্টাব্দ। ভাৰতীয় ঐতিহাসিক পৰম্পৰাত বহুতো প্রবৰসেনৰ নাম পোৱা যায়। তাৰে দুজন কাশ্মীৰৰ। কিন্তু তেওঁলোক *সেতুবন্ধৰ* ৰচক নহয়।

শেইক্সপীয়েৰ ঃ শেইক্সপীয়েৰ হৈছে এজন বিশ্ববিখ্যাত ইংৰাজ কবি আৰু নাট্যকাৰ। তেওঁৰ চাৰিখন বিখ্যাত নাটক হৈছে— *অথেলো, মেক্‌বেথ, কিংলিয়াৰ, হেমলেট*। তেওঁৰ কাল সম্বন্ধে সঠিক সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা নাযায়। তথাপি তেওঁৰ সময় 1564–1616 খ্রীষ্টাব্দ বুলি ধৰা হয়।

কালিদাসৰ সমসাময়িক অন্য এজন প্ৰতিভাশালী কবি হৈছে কুমাৰদাস। কুমাৰদাসৰ ব্যক্তিগত জীৱন আৰু আৱিৰ্ভাৱ কাল সম্বন্ধে সঠিকভাৱে একো গম পোৱা নাযায়। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যখনৰ নাম হ'ল— *জানকীহৰণম্*। এই কাব্যখনৰ অন্তিম শ্লোকৰ পৰা এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে কুমাৰদাস ৰজা কুমাৰমানৰ পুত্ৰ আছিল। কোৱা হয় কুমাৰমান যুদ্ধক্ষেত্ৰত নিহত হোৱা দিনতেই কুমাৰদাসৰ জন্ম হৈছিল। সেয়েহে তেওঁ দুজন মোমায়েকৰ হাততেই ডাঙৰ-দীঘল হয়। আন এক প্ৰবাদ অনুসৰি তেওঁ সিংহলৰ ৰজা আছিল আৰু মহাকবি কালিদাসৰ পৰমবন্ধু আছিল।

জানি থোৱা ভাল

কোৱা হয় ব্ৰাহ্মণকুলত জন্ম হৈও কালিদাসে গৰু চৰাই নিজৰ পেট প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। ঘটনা চক্ৰত পৰি তেওঁ এগৰাকী বিদুষী ৰাজকুঁৱৰীক বিবাহ কৰাইছিল। অজ্ঞানতাবশতঃ তেওঁ নৱবিৱাহিতা পত্নীৰ হাতত লাঞ্ছিত হৈ ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ দেৱী কালিকাৰ উপাসনা কৰি দেৱীৰ আশীৰ্বাদত কাব্য প্ৰতিভাৰে প্ৰতিভাত হৈ নিজ গৃহলৈ প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে। স্বগৃহত পত্নীয়ে কালিদাসক দেখি হেনো প্ৰশ্ন কৰিছিল এনেদৰে— "অস্তি কশ্চিদ্ বাগ্‌বিশেষঃ"? তেতিয়া হেনো কালিদাসে পত্নীয়ে কৰা প্ৰশ্নটোৰ প্ৰতিটো শব্দকে প্ৰতীক হিচাপে লৈ একোখন মনোমোহা কাব্য ৰচনা কৰে। 'অস্তি' শব্দৰে (অস্ত্যুত্তৰস্যাং দিশি দেৱতাত্মা হিমালয়ঃ) *কুমাৰসম্ভৱ মহাকাব্য*, 'কশ্চিৎ' শব্দেৰে (কশ্চিৎ কান্তাবিৰহগুৰুণা) *মেঘদূত* নামৰ খণ্ডকাব্য, বাক্ শব্দেৰে (বাগাৰ্থাবিৱ সম্পৃক্তৌ) *ৰঘুবংশ* মহাকাব্য আৰু 'বিশেষ' শব্দেৰে (বিশেষঃ সূৰ্যঃ স্পৃহনীয়ঃ চন্দ্ৰমা) *ঋতুসংহাৰ* নামৰ কাব্য ৰচনা কৰে।

২.৫.১ কুমাৰসম্ভৱম্

এতিয়া আপুনি কালিদাস ৰচিত *কুমাৰসম্ভৱম্* মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসে দুখন মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই দুখন হৈছে *কুমাৰসম্ভৱম্* আৰু *ৰঘুবংশম্*। ইয়াৰে ভিতৰত কুমাৰসম্ভৱকে কবিসমাজে *ৰঘুবংশত*কৈ আগৰ ৰচনা বুলি মন্তব্য কৰে। পৰম্পৰা অনুসৰি *কুমাৰসম্ভৱম্* মহাকাব্যখনত বাইশটা (২২) সৰ্গ থকা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু বৰ্তমান কালত মহাকাব্যখনৰ পাণ্ডুলিপিত সপ্তদশ সৰ্গলৈহে পোৱা যায়। তাতকৈ বেছি সৰ্গৰ পাণ্ডুলিপি উপলব্ধ নহয়।

পণ্ডিতসমাজে মত পোষণ কৰে যে প্ৰথম আঠটা সৰ্গ নিশ্চিতভাৱে কালিদাসৰ নিজস্ব ৰচনা। নৱম আৰু দশম সৰ্গ দুটাও কবিজনাৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি ধাৰণা কৰা হয়। কিন্তু একাদশৰ পৰা বাকীসৰ্গসমূহ কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত হয় নে নহয় এই বিষয়ত সন্দেহ আছে।

কুমাৰসম্ভৱম্ মহাকাব্যৰ প্ৰথম সৰ্গটোত হিমালয়ৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য আৰু পাৰ্বতীৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয় সৰ্গত পৰমপিতা ব্ৰহ্মাৰ বৰ্ণনা আৰু তাৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। তৃতীয় সৰ্গত বসন্তকালৰ বৰ্ণনা আৰু শিৱ-পাৰ্বতীৰ বৰ্ণনাও উপলব্ধ হয়। চতুৰ্থ সৰ্গটিত কামদহনৰ পিচত (শিৱৰ দ্বাৰা কামদেৱ ভস্মীভূত হয়) কামপত্নী ৰতিৰ বিলাপৰ দুখজনক বৰ্ণনা পোৱা যায়। পঞ্চম সৰ্গটিত হিমালয় কন্যা পাৰ্বতীৰ মহাদেৱ শিৱক পতিৰূপে পাবলৈ কৰা তপস্যা তথা শিৱৰ দ্বাৰা পাৰ্বতীৰ ভক্তিৰ পৰীক্ষা আৰু পিচত পাৰ্বতী বিজিত বুলি কৰা ঘোষণাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। ষষ্ঠ সৰ্গত শিৱে পাৰ্বতীক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি সপ্তৰ্ষিক পাৰ্বতীৰ পিতৃ হিমালয়ৰ ওচৰলৈ প্ৰেৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা আছে। সপ্তম সৰ্গটিত শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অষ্টম সৰ্গত মুখ্যভাৱে শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহৰ পিচত হোৱা সম্ভোগৰ বৰ্ণনাই স্থান পাইছে। ইয়াৰ পিছৰ নটা সৰ্গত উল্লেখ আছে যে বিয়াৰ পাছত শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে সম্ভোগ ক্ৰীড়াত মগ্ন হৈ শ শ ঋতু অতিবাহিত কৰাত দেৱতাসকল অধৈৰ্য হৈ পৰিল। তেতিয়া দেৱতাসকলে অগ্নিক কপৌ চৰাইৰ ৰূপত শিৱ আৰু পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ ঘটনাৰ বুজ ল'বলৈ পঠিয়ালে। অগ্নিৰ আগমনত শিৱ পোনতে ক্ৰোধান্বিত হ'ল। কিন্তু অগ্নিয়ে শিৱৰ আগত ব্যক্ত কৰিলে যে তেওঁ দেৱতাসকলৰ অনুৰোধক্ৰমেহে শিৱ-পাৰ্বতীৰ ওচৰলৈ আহিছে। সেই কথা শুনি শিৱ সন্তুষ্ট হ'ল আৰু নিজৰ তেজোবিন্দু অগ্নিত নিক্ষেপ কৰিলে। অগ্নিয়ে সেই তেজ ধাৰণ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ ইন্দ্ৰক জনোৱাত দেৱতাসকলৰ ৰজা ইন্দ্ৰই আকাশীগংগাত সেই তেজ নিক্ষেপ কৰিবলৈ ক'লে। কিন্তু গংগাই সেই তেজ বহন কৰিবলৈ সমৰ্থ নহ'ল। তেতিয়া তেওঁ গংগাস্নান কৰিবলৈ অহা ছজনী ***কৃতিকা***ৰ শৰীৰত ন্যস্ত কৰিলে। ফলত কৃতিকাসকল গৰ্ভৱতী হ'ল। তেওঁলোকে সেই গুৰুভাৰ বহন কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ গৰ্ভভাৰ ত্যাগ কৰি গুচি গ'ল। সেই সময়তে শিৱ আৰু পাৰ্বতীয়ে বিমানেৰে আকাশ ভ্ৰমণ কৰি থাকোতে শিশু এটিৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ দৃষ্টি পৰিল। শিৱে সেই শিশুটি নিজ তেজৰপৰা উৎপন্ন বুলি গম পাই শিশুটিক তাৰপৰা তুলি ল'লে। সেই দেৱশিশুটো মাত্ৰ ছদিনতে পৈণত হ'ল আৰু সকলো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ উঠিল। শিৱৰ নিজ দেহৰ বীৰ্যৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা সেই শিশুটি কুমাৰ কাৰ্তিকেয় নামে জনাজাত হ'ল। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলৰ অনুৰোধক্ৰমে শিৱই তেওঁক (কুমাৰক) দেৱসেনাপতি পাতিলে আৰু সেই কুমাৰে তাৰকাসুৰক যুদ্ধত বধ কৰি ইন্দ্ৰ আদি অন্য দেৱতা সকলক ৰক্ষা কৰিলে।

কৃতিকা ঃ ছজনী অপ্সৰা। তেওঁলোকে কাৰ্তিকেয়ক (শিৱপুত্ৰ) লালন-পালন কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। 'কৃতিকা' বুজিছিল নক্ষত্ৰপুঞ্জত ছয়টা তৰা আছে, সেই তৰাই ছগৰাকী অপ্সৰাৰ ৰূপ লৈছে বুলি শুনা যায়।

গতিকে আপুনি গম পালে যে কুমাৰ কাৰ্তিকেয়ৰ জন্ম আৰু কাৰ্তিকেয়ৰ হাতত তাৰকাসুৰৰ বধেই হৈছে এই *কুমাৰসম্ভৱম্* মহাকাব্যৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু।

২.৫.২ *ৰঘুবংশম্*

এতিয়া আপুনি কালিদাস ৰচিত *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যখনক কালিদাসৰ অন্তিম আৰু শ্ৰেষ্ঠ কাব্য বুলি গণ্য কৰা হয়। এই মহাকাব্যখন উনৈশটা সৰ্গত (১৯) বিভক্ত। সৰ্গসমূহত ৰঘু তথা আন আন সূৰ্য্যবংশীয় ৰজাসকলৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৰঘুবংশত জন্মা ৰজা দিলীপৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অগ্নিবৰ্ণলৈ সূৰ্য্যবংশীয় ঊনত্ৰিশজন ৰজাৰ বৰ্ণনা এই সৰ্গসমূহত পোৱা যায়।

প্ৰথম সৰ্গত মূলতঃ ৰজা দিলীপৰ চৰিত্ৰৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ৰজা দিলীপৰ পত্নীৰ নাম আছিল সুদক্ষিণা। তেওঁলোকৰ কোনো সতি-সন্ততি নথকাত এদিনাখন তেওঁলোকে কুলগুৰু বশিষ্ঠৰ আশ্ৰমলৈ প্ৰস্থান কৰিলে। বশিষ্ঠই পুত্ৰপ্ৰাপ্তিৰ বাবে তেওঁলোকক তেওঁৰ আশ্ৰমত থকা কামধেনু নন্দিনীক সেৱা কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে।

দ্বিতীয় সৰ্গত দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ গো-সেৱা ব্ৰত কৰাৰ বৰ্ণনা আছে।

তৃতীয় সৰ্গত নন্দিনীৰ বৰত ৰজা দিলীপ আৰু সুদক্ষিণাৰ গৰ্ভত ৰঘুৰ উৎপত্তি, সংস্কাৰ, শিক্ষাগ্ৰহণ, অভিষেক আৰু ৰজা দিলীপৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বৰ্ণনা আছে।

চতুৰ্থ সৰ্গত যজ্ঞ সমাপ্তিৰ পিছত ৰঘুক ৰজাৰূপে অভিষিক্ত কৰি সুদক্ষিণাৰ সৈতে ৰজা দিলীপে তপোবনলৈ গমন কৰাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

পঞ্চম সৰ্গত ৰঘুৰ দানশীলতাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

ষষ্ঠ আৰু সপ্তম সৰ্গত ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ আৰু ৰঘুপুত্ৰ অজৰ সৈতে ইন্দুমতীৰ বিবাহৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

অষ্টম সৰ্গত ৰঘুৱে অজৰ হাতত ৰাজ্যশাসনৰ ভাৰ অপৰ্ণ কৰা, ইন্দুমতীৰ আকস্মিক মৃত্যুত অজৰ বিলাপ আৰু বশিষ্ঠমুনিৰ দ্বাৰা অজক সান্ত্বনা প্ৰদান কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

নৱম সৰ্গত দশৰথৰ ৰাজ্যশাসনৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। দশৰথে মৃগয়া কৰিবলৈ যাওঁতে অজ্ঞাতবশতঃ শ্ৰৱণকুমাৰক বধ কৰাৰ হৃদয় বিদাৰক বিৱৰণো এই সৰ্গত পোৱা যায়। নৱমৰ পৰা পঞ্চদশ (৯-১৫) সৰ্গলৈকে দশৰথৰ পুত্ৰ ৰামৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। ষোড়শ সৰ্গত (১৬) ৰামৰ পুত্ৰ কুশৰ ৰাজ্যশাসনৰ বৰ্ণনা বিশদভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে। সপ্তদশ সৰ্গত কুশৰ পুত্ৰ অতিথিৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অষ্টাদশ সৰ্গত ৰজা সুদৰ্শনৰে সৈতে একৈশজন ৰঘুবংশীয় ৰজাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। ঊনবিংশ সৰ্গত সুদৰ্শনপুত্ৰ ৰজা অগ্নিবৰ্ণৰ বৰ্ণনা পোৱা যায় আৰু তেওঁৰ শোকাবহ মৃত্যুতেই মহাকাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

২.৫.৩ *সেতুবন্ধ*

এতিয়া আপুনি প্ৰৱৰসেনৰচিত *সেতুবন্ধৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। *সেতুবন্ধ* মহাকাব্যখন প্ৰৱৰসেনৰ দ্বাৰা ৰচিত বুলি আপুনি গম পাইছে। এই কাব্যখন পোন্ধৰটা

সর্গত বিভক্ত। হনুমানে সাগৰ পাৰ হৈ লংকালৈ গৈ সীতাৰ বার্তা লৈ অহাৰেপৰা ৰাৱণবধলৈকে সকলোখিনি কথা *সেতুবন্ধ* মহাকাব্যত বর্ণিত হৈছে। *সেতুবন্ধন* অর্থাৎ সেতু ৰচনাই হৈছে এই কাব্যৰ প্রধান বিষয়বস্তু। ইয়াৰে প্রথম সর্গত শৰৎ কালৰ বর্ণনা পোৱা যায়। সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ৰামক আগত লৈ সুগ্রীৱে বানৰ সৈন্যসমূহৰ সৈতে সমুদ্রৰ তীৰলৈ যাত্রা কৰাৰ বর্ণনা এই সর্গত আছে। দ্বিতীয় সর্গত সমুদ্রৰ ঢৌ দেখি বানৰ সৈন্য নিতাল মাৰে। তৃতীয় সর্গত সুগ্রীৱে অনুসৰণকাৰীসকলক লংকালৈ যাবলৈ প্রেৰণা দিবলৈ উদাত্ত ভাষণ প্রদান কৰে। চতুর্থ সর্গত বানৰসকল সুগ্রীবৰ কথাত সন্মত হৈ লংকালৈ যাবলৈ সাজু হয়। পঞ্চম সর্গত ৰামে সাগৰ পাৰ হোৱাত সহযোগ কৰিবলৈ সাগৰক অনুৰোধ জনাই উপবাস খাটে। প্রথমে সমুদ্রই ৰামক কোনো সহাৰি নজনায়। ষষ্ঠ সর্গত ৰামৰ বাণৰ প্রহাৰত আহত সমুদ্রই পত্নী গংগা সহ ৰামক সাক্ষাৎ কৰে। তেতিয়া *সেতুবন্ধন* কৰিবলৈ সমুদ্রই ৰামক পৰামর্শ দিয়ে। সপ্তম আৰু অষ্টম সর্গত *সেতুবন্ধনৰ* আৰু সেই সেতুৰে গৈ লংকাত উপস্থিত হোৱাৰ বর্ণনা আছে। নৱম সর্গত বানৰসেনাৰ সুবেল পর্বত পোৱা আৰু সেই পর্বতৰ প্রাকৃতিক শোভাৰ উল্লেখ আছে। দশম সর্গত লংকা নগৰীৰ সন্ধ্যাকালীন জীৱনৰ চিত্র অংকিত হৈছে। একাদশ সর্গত লংকাধিপতি ৰাৱণে সীতাৰ মন জয় কৰিবলৈ প্রচেষ্টা চলায়। দ্বাদশ, ত্রয়োদশ আৰু চতুর্দশ সর্গত লংকা যুদ্ধৰ বিশদ বিৱৰণ পোৱা যায়। পঞ্চদশ সর্গত ৰাৱণভাতৃ কুম্ভকর্ণ আৰু মেঘনাদৰ যুদ্ধত মৃত্যুবৰণ কৰাৰ বর্ণনা পোৱা যায়। যুদ্ধত ৰামৰ হাতত ৰাৱণ নিহত হয় আৰু সীতাক লৈ ৰামচন্দ্রই অযোধ্যা নগৰীলৈ প্রত্যাগমন কৰে। এয়াই হৈছে *সেতুবন্ধ* মহাকাব্যৰ বিষয়বস্তু।

২.৫.৪ *জানকীহৰণ*

এতিয়া আপুনি কুমাৰদাস ৰচিত *জানকীহৰণ* মহাকাব্যখনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। *জানকীহৰণ* মহাকাব্যখন কুমাৰদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত। এই কাব্যখনত পচিশটা (২৫) সর্গ আছে আৰু ইয়াৰ কাহিনীভাগ *ৰামায়ণৰ* পৰা লোৱা হৈছে। কাব্যখনৰ প্রথম সর্গত অযোধ্যানগৰী, ৰজা দশৰথ আৰু তেওঁৰ ৰাণীসকলৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দ্বিতীয় সর্গত ৰাৱণৰ চৰিত্রৰ বর্ণনা আছে। তৃতীয় সর্গত ৰজা দশৰথৰ জলক্রীড়া আৰু সন্ধ্যাবর্ণনা, চতুর্থ আৰু পঞ্চম সর্গত দশৰথৰ চাৰিপুত্রৰ জন্ম বৃত্তান্ত আৰু সেই পুত্রসকলৰ দ্বাৰা তাৰকা আদি বধৰ বাল্যলীলাৰ বর্ণনা পোৱা যায়। সপ্তম সর্গত ৰাম-সীতাৰ বিবাহৰ বর্ণনা আছে। অষ্টম সর্গত বিবাহৰ পিচত অনুষ্ঠিত হোৱা উৎসৱ-পার্বণৰ উল্লেখ আছে। নৱম সর্গত ৰামৰ অযোধ্যা প্রত্যাবর্তনৰ বর্ণনা পোৱা যায়। দশম সর্গত ৰামৰ অভিষেকৰ পৰা জানকী (সীতা) হৰণলৈকে বহুতো ঘটনাৰ বর্ণনা আছে। একাদশ সর্গত ৰাম আৰু হনুমানৰ মিত্রতা আৰু বালিবধ, দ্বাদশ সর্গত সীতা অন্বেষণ, ত্রয়োদশ সর্গত বানৰসেনা একত্রিত হোৱা, চতুর্দশ সর্গত সমুদ্রৰ ওপৰেৰে লংকালৈ

ৰামৰ সৈন্যই সেতুৰচনা কৰা আৰু শেষত সমুদ্ৰ পাৰ হোৱাৰ দৃশ্য বৰ্ণিত হৈছে। পঞ্চদশ সৰ্গ আৰু ষোড়শ সৰ্গত ৰামৰ দূত ৰূপে অংগদৰ ৰাৱণৰ সভাত উপস্থিত হোৱাৰ বাৰ্তা তথা ৰাক্ষসসকলৰ বিভিন্ন লীলাৰ বৰ্ণনা আছে। সপ্তদশৰ পৰা বিংশতি সৰ্গলৈ (১৭-২০) বানৰ আৰু ৰাক্ষসসৈন্যৰ যুদ্ধৰ উল্লেখ আছে। যুদ্ধৰ শেষত ৰামৰ হাতত ৰাৱণৰ বধ আৰু ৰামৰ বিজয় প্ৰাপ্তিতেই কাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ *কুমাৰসম্ভৱ* মহাকাব্যখন কোনে ৰচনা কৰিছিল? কাব্যখনৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

২.৬ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্য

এতিয়া আপুনি কালিদাসৰ পিছৰ যুগৰ মহাকবি আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰা ৰচিত মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। কালিদাসৰ পিছৰ যুগৰ কবি বুলিলে 'ভাৰবিৰ' নামেই প্ৰথমে আহে। কোৱা হয় তেওঁ ৰজা ভোজৰ সমকালীন আছিল। ভাৰবিৰ পিতৃৰ নাম শ্ৰীধৰ আৰু মাতৃৰ নাম সুশীলা। ভাৰবিৰ প্ৰকৃত নাম আছিল দামোদৰ। ভাৰবিৰ কাল ৬০০ খ্ৰীষ্টাব্দ বুলি ধৰা হয়। সৰহভাগ পণ্ডিতৰ মতে তেওঁৰ জন্মস্থান দক্ষিণ ভাৰত। ভাৰবি এজন সুনিপুণ ব্যাকৰণবিদ আছিল।

সংস্কৃত সাহিত্যত উল্লেখ থকা পঞ্চমহাকাব্যৰ ভিতৰত ভাৰবি বিৰচিত *কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্* মহাকাব্যখন অন্যতম বুলি আপুনি ইতিমধ্যে গম পাইছে।

কালিদাসৰ পৰৱৰ্তী কবিসমূহৰ ভিতৰত ভট্টিৰ নাম অন্যতম। তেওঁ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰোপদেশী কবি আছিল। ব্যাকৰণৰ উপদেশ দিবলৈ ভট্টিয়ে *ৰাবণবধ* বা *ভট্টিকাব্য* ৰচনা কৰিছিল। ভট্টিৰ আবিৰ্ভাৱ কাল খ্ৰীষ্টিয় সপ্তম শতিকাৰ প্ৰথম ভাগ বুলি ধৰা হয়।

মহাকবি মাঘ হৈছে কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ অন্য এজন উল্লেখযোগ্য কবি। মাঘৰ আবিৰ্ভাৱকাল সপ্তম শতিকা। কোৱা হয় মাঘ আছিল ভোজ ৰজাৰ পৰমবন্ধু। মাঘ ৰাজনীতি, দৰ্শন, ব্যাকৰণ আদি বিভিন্ন বিষয়তে পাৰ্গত আছিল।

মাঘৰ সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যত অগাধ পাণ্ডিত্য আছিল। মাঘৰচিত *শিশুপালবধম্* মহাকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ অনন্য সম্পদ।

কালিদাসৰ পিচৰ যুগৰ কবিসকলৰ ভিতৰত শ্ৰীহৰ্ষ হৈছে অন্যতম কবি। শ্ৰীহৰ্ষ ৰচিত *নৈষধ চৰিতম্* মহাকাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ সুবৃহৎ মহাকাব্য। শ্ৰীহৰ্ষৰ পিতৃৰ নাম শ্ৰীহৰি আৰু মাতৃৰ নাম মামল্লদেৱী। শ্ৰীহৰ্ষ কান্যকুব্জৰ ৰজা জয়চন্দ্ৰৰ ৰাজসভাৰ ৰাজকবি আছিল। ৰজাৰ প্ৰেৰণাতেই তেওঁ *নৈষধচৰিতম্* মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। *নৈষধচৰিতম্*ৰ উপৰিও শ্ৰীহৰ্ষই কেবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। কবিজনাৰ আৰিৰ্ভাৱ কাল দ্বাদশ শতিকাৰ উত্তৰাৰ্ধ বুলি অনুমান কৰা হয়।

জানি থোৱা ভাল

শ্রীহর্ষই *নৈষধচৰিতম্*ৰ উপৰি যিবোৰ গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল, সেইবোৰ হৈছে— ১। *স্থৈর্য বিচাৰণ প্রকৰণ*, ২। *বিজয়-প্রশস্তি*, ৩। *অর্ণৱবর্ণন*, ৪। *শিৱশক্তি সিদ্ধি*, ৫। *খণ্ডন খণ্ড-খাদ্য*, ৬। *গৌড়োর্বীশকুল প্রশস্তি*, ৭। *ছন্দঃ প্রশস্তি*, ৮। *নৱসাহসাংক-চৰিতচম্পূ*, ৯। *ঈশ্বৰাভিসন্ধি*।

শ্রীহর্ষ ৰচিত দহখন গ্রন্থৰ ভিতৰত এতিয়া মাত্র *নৈষধ চৰিত* আৰু *খণ্ডনখণ্ডখাদ্য* এই দুখনহে পোৱা গৈছে। সকলোবোৰ গ্রন্থৰ সূচনা নৈষধচৰিতৰ পাততে পোৱা যায়।

২.৬.১ *কিৰাতার্জুনীয়ম্*

এতিয়া আপুনি ভাৰবি বিৰচিত *কিৰাতার্জুনীয়ম্* মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ভাৰবি বিৰচিত *কিৰাতার্জুনীয়ম্* মহাকাব্যখন ১৮টা সর্গৰ সমষ্টি। ইয়াৰ কাহিনীভাগ *মহাভাৰতৰ* বনপর্বৰ পৰা লোৱা হৈছে। দেৱতাসকলৰ ৰজা ইন্দ্র আৰু শিৱক সন্তুষ্ট কৰি পাণ্ডৱ অর্জুনে কেনেদৰে পাশুপাত অস্ত্র লাভ কৰিছিল সেই কাহিনীকে আলম কৰি *কিৰাতার্জুনীয়ম্* মহাকাব্য ৰচিত হৈছে। পাশাখেলত কৌৰৱৰ হাতত পৰাজিত হৈ পাণ্ডৱসকলে দ্বৈতবনত বাস কৰাৰ পৰা মহাকাব্যখনৰ কাহিনীভাগ আৰম্ভ হৈছে। প্রথম আৰু দ্বিতীয় সর্গত পাশাখেলত পৰাজিত হোৱা পাণ্ডৱসকলক দ্বৈতবনত কবিয়ে উপস্থাপন কৰি দেখুৱাইছে। তৃতীয় সর্গত মহর্ষি ব্যাসৰ পৰামর্শ মতে মধ্যম পাণ্ডৱ অর্জুনে পাশুপাত অস্ত্র লাভৰ বাবে ইন্দ্রনীল পর্বতলৈ যোৱাৰ কথা বর্ণনা আছে। চতুর্থৰপৰা দ্বাদশ সর্গলৈ (৪-১২) অর্জুনৰ ঘোৰ তপস্যা, শিৱৰ কিৰাত ৰূপ ধাৰণৰ বর্ণনা আছে। ত্রয়োদশৰ পৰা পঞ্চদশ সর্গত (১৩-১৫) কিৰাত আৰু অর্জুনৰ যুদ্ধৰ বর্ণনা আছে। শেষৰ তিনিটা সর্গত অর্জুনৰ বীৰত্ব আৰু অর্জুনৰ কঠিন তপস্যাত প্রসন্ন হৈ ভগৱান শংকৰে তেওঁক পাশুপাত অস্ত্র প্রদান কৰা কাহিনীৰ বর্ণনা পোৱা যায়। অর্জুনে পাশুপাত অস্ত্র লৈ যুধিষ্ঠিৰৰ ওচৰলৈ প্রত্যাগমন কৰাৰ লগে লগে মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটে।

২.৬.২ *ৱাৱণবধম্*

এতিয়া *কিৰাতার্জুনীয়ম্* মহাকাব্যৰ পিছত আপুনি ভট্টি ৰচিত *ৱাৱণবধ* মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। ভট্টি ৰচিত *ৱাৱণবধ* মহাকাব্যখন *ভট্টিকাব্য* নামেৰেও জনাজাত। *ৱামায়ণৰ* কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত এই কাব্যখন ২২টা সর্গত বিভক্ত। কাব্যখনত ৰামচন্দ্রৰ জন্মৰে পৰা ৱাৱণবধৰ পিচত অযোধ্যাৰ ৰজা হিচাপে

ৰামচন্দ্ৰ অভিষিক্ত হোৱালৈ সকলোখিনি বর্ণিত হৈছে। ছাত্রক ব্যাকৰণ আৰু অলংকাৰৰ জ্ঞান দিবলৈ এই মহাকাব্যখন ৰচনা কৰা হৈছিল। কাব্যখন চাৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত—

১। প্রকীর্ণ কাণ্ড (১-৫ সর্গলৈ)

২। অধিকাৰ কাণ্ড (৬-৯ সর্গলৈ)

৩। প্রসন্ন কাণ্ড (১০-১৩ সর্গলৈ)

৪। তিঙন্ত কাণ্ড (১৪-২২ সর্গলৈ)

প্রকীর্ণকাণ্ডত ৰামৰ জন্মৰপৰা বনবাসকালত সীতাহৰণ হোৱালৈ কাহিনীভাগ বর্ণিত হৈছে। এই কাণ্ডত প্রত্যয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধিকাৰ কাণ্ডত ব্যাকৰণৰ নিয়মসমূহ অতি সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰা হৈছে। প্রসন্ন কাণ্ডত অলংকাৰৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। তিঙন্ত কাণ্ডত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ 'নবিধ লকাৰ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। এনেদৰে মহাকবি ভট্টিয়ে কাব্যৰ মাজেৰে ব্যাকৰণৰ বিবিধ প্রয়োগৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

২.৬.৩ *শিশুপালবধম্*

এতিয়া আপুনি মাঘ ৰচিত *শিশুপালবধ* মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। মাঘ ৰচিত *শিশুপালবধ* মহাকাব্যখন বিশটা (২০) সর্গত বিভক্ত। মহাকাব্যখনৰ কাহিনীভাগ *মহাভাৰতৰ* সভাপর্ব আৰু *শ্রীমদ্ভাগৱতপুৰাণৰ* পৰা লোৱা হৈছে।

প্রথম সর্গত দেৱর্ষি নাৰদ আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ মাজত শিশুপালক বধ কৰা বিষয়লৈ আলোচনা হয়।

দ্বিতীয় সর্গত বলৰাম, শ্রীকৃষ্ণ আৰু উদ্ধৱৰ মাজত ৰাজনীতি বিষয়ক কথাৰ আলোচনা হয়।

তৃতীয় সর্গৰ পৰা অষ্ঠম সর্গলৈ মুঠ ছটা সর্গত শ্রীকৃষ্ণই সৈন্যৰ সৈতে ইন্দ্রপ্রস্থলৈ যোৱাৰ বর্ণনা আছে। মাজৰ ষষ্ঠ সর্গত ঋতু বর্ণনা, সপ্তম সর্গত বনবিহাৰ বর্ণনা আৰু অষ্টম সর্গত জলক্রীড়াৰ বর্ণনা পোৱা যায়। নৱম আৰু দশম সর্গ দুটাত যদুকুলৰ দম্পতীসকলৰ মাজত হোৱা কাম-ক্রীড়া আৰু সৌন্দর্য, প্রসাধনাদিৰ বর্ণনা পোৱা যায়। একাদশ সর্গত ভগৱান শ্রীকৃষ্ণক নিদ্রাৰ পৰা জগাবলৈ ***বৈতালিক***সকলে প্রভাত বর্ণনাৰ গীত গায়। দ্বাদশ সর্গত শ্রীকৃষ্ণই সৈন্য-সামন্ত আৰু পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ সৈতে যমুনা নদী পাৰ হোৱাৰ দৃশ্য বর্ণনা কৰা হৈছে। ত্রয়োদশ সর্গত পাণ্ডৱসকলে যমুনানদীৰ পাৰৰ পৰা শ্রীকৃষ্ণক আদৰি নিয়াৰ উল্লেখ আছে। চতুর্দশ সর্গত পিতামহ ভীষ্মৰ আজ্ঞামতে যুধিষ্ঠিৰে শ্রীকৃষ্ণলৈ যজ্ঞৰ আদ্যপূজা আগবঢ়ায় আৰু তেওঁলৈ প্রথম অর্ঘ প্রদান কৰে। পঞ্চদশ সর্গত শিশুপালৰ অত্যাচাৰিতা বর্ণিত হৈছে। ষোড়শ সর্গত দূতৰ মাধ্যমেৰে শিশুপালে ভগৱান শ্রীকৃষ্ণক তিৰস্কাৰ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। সপ্তদশ সর্গত শিশুপালৰ বিপক্ষে কৃষ্ণৰ যুদ্ধযাত্রা আৰম্ভ হয়। শেষৰ

বৈতালিক ঃ স্তুতি গায়ক।

তিনিটা সর্গত শ্রীকৃষ্ণ আৰু শিশুপালৰ সৈন্যৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ বর্ণনা তথা শ্রীকৃষ্ণৰ সুদর্শন চক্রৰ দ্বাৰা শিশুপালৰ মস্তক হৰণ হোৱাৰ দৃশ্য বর্ণিত হৈছে। এনেদৰে মাঘ ৰচিত *শিশুপালবধম্* মহাকাব্যৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

২.৬.৪ *নৈষধচৰিতম্*

শিশুপালবধ মহাকাব্যৰ পিছত আপুনি এতিয়া *নৈষধচৰিতম্* মহাকাব্যৰ বিষয়ে জানিব। মহাকবি শ্রীহর্ষ ৰচিত *নৈষধচৰিতম্* মহাকাব্যখন *মহাভাৰতৰ* বনপর্বৰ নল-দময়ন্তী আখ্যানৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। মহাকাব্যখন বাইশটা সর্গত (২২) বিভক্ত। নিষাদদেশৰ ৰজা নল আৰু বিদর্ভৰ ৰজা ভীমৰ জীয়ৰী দময়ন্তীৰ প্রেম-কাহিনীয়েই কাব্যৰ প্রধান বিষয়বস্তু। মহাকাব্যখনৰ প্রথম সর্গত ৰজা নলৰ মৃগয়া বর্ণন, দ্বিতীয় সর্গত হংসৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ সৌন্দর্যবর্ণন তথা নলৰ দ্বাৰা হংসক কুণ্ডিনপুৰীলৈ প্রেৰণ কৰাৰ বর্ণনা, তৃতীয় সর্গত দময়ন্তীৰ আগত হংসৰ দ্বাৰা নলৰ পুৰুষত্ব আৰু সৌন্দর্যৰ বর্ণনা, চতুর্থ সর্গত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ প্রতি থকা অনুৰাগৰ বর্ণনা, পঞ্চম সর্গত দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰৰ আয়োজন আৰু ইন্দ্র, বৰুণ, অগ্নি তথা যমৰ দ্বাৰা ৰজা নলক অদৃশ্যভাৱে দূত হিচাপে দময়ন্তীৰ অন্তঃপুৰলৈ পঠোৱাৰ বর্ণনা, ষষ্ঠ সর্গৰ পৰা নৱম সর্গলৈ নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ সম্মুখত চাৰিদেৱতাৰ (ইন্দ্র, বৰুণ, অগ্নি, যম) বাণী নিবেদন, দময়ন্তীৰ নলৰ প্রতি সদ্‌ভাৱ প্রদর্শন, দময়ন্তীৰ কান্দোন আৰু ত নলৰ দ্বাৰা দময়ন্তীৰ আগত আত্মপ্রকাশ, দশম সর্গত দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰৰ বর্ণনা, ন্তীৰ প্রসাধন আৰু সৌন্দর্যৰ সুন্দৰ বর্ণনা, একাদশ তথা দ্বাদশ সর্গত দময়ন্তীৰ স্বয়ম্বৰলৈ অহা ৰজাসকলৰ সুন্দৰ বর্ণনা, ত্রয়োদশ সর্গত স্বয়ম্বৰলৈ নলৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি অহা চাৰিও দেৱতা আৰু নলৰ (সৰস্বতীৰ দ্বাৰা) বর্ণনা, চতুর্দশ সর্গত দময়ন্তীৰ নলৰ প্রতি থকা প্রেম দেখি চাৰি দেৱতাৰ প্রকৃত স্বৰূপ ধাৰণ আৰু প্রকৃত নলক দময়ন্তীৰ পতিৰূপে বৰণ, পঞ্চদশ সর্গত দৰা-কইনাৰ (নল-দময়ন্তীৰ) প্রসাধনৰ বর্ণনা, ষষ্ঠদশ সর্গত নল-দময়ন্তীৰ বিবাহ আৰু বিবাহকালীন ভোজৰ বর্ণনা।

সপ্তদশ সর্গত স্বর্গৰপৰা ঘূৰি অহা দেৱতাসকলৰ লগত কলিৰ কথোপকথন, অষ্টাদশ সর্গত নল-দময়ন্তীৰ প্রথম মিলনৰ সুন্দৰ বর্ণনা, তথা শেষৰ চাৰিটা সর্গত নল-দময়ন্তীৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰিক জীৱন, দাম্পত্য প্রেম আদিৰ সুন্দৰ বর্ণনাৰে কাব্যখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ *ৰাৱণবধম্* কাব্য কোনে ৰচনা কৰিছিল? কাব্যখনৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

জানি থোৱা ভাল

কালিদাস, মাঘ, ভাৰবি, শ্রীহর্ষ আদি কবিৰ উপৰিও সংস্কৃত সাহিত্যত আৰু কিছু সংখ্যক কবি তথা তেওঁলোকৰ কীর্তিসমূহৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়। যেনে ঃ *পদ্মচূড়ামণি* নামৰ কাব্যৰ ৰচক বুদ্ধঘোষ, *ৰাৱণার্জুনীয়* কাব্যৰ ৰচক ভীম, *হৰবিজয়* নামৰ মহাকাব্যৰ ৰচক ৰত্নাকৰ, *কপ্ফনাভ্যুদয়* গ্রন্থৰ ৰচক শিৱগোস্বামী, *ৰামচৰিত* আৰু *ভুবনাভ্যুদয়* নামৰ দুখন মহাকাব্যৰ ৰচক মহাকবি অভিনন্দ আৰু শংকুক, *হয়গ্রীববধ* কাব্যৰ ৰচক ভতৃমেঠ, *দশাৱতাৰচৰিত* কাব্যৰ ৰচক ক্ষেমেন্দ্র, *শ্রীকণ্ঠ-চৰিতৰ* ৰচক মংখক *ধর্মশর্মাভ্যুদয়ৰ* ৰচক হৰিচন্দ্র, *ত্রিষষ্ঠিশলাকাপুৰুষ চৰিতৰ* ৰচক হেমচন্দ্র, *নেমিনির্বাণৰ* ৰচক বাগ্‌ভট্ট, *ৰাঘৱপাণ্ডবীয়* আৰু *পাৰিজাতহৰণ* মহাকাব্যৰ ৰচক মাধৱভট্ট, *পৃথ্বিৰাজবিজয়* আৰু *শ্রীচিহ্ন* গ্রন্থৰ ৰচক ক্রমে চণ্ডিকবি আৰু বিল্বমংগল, *ৰামপালচৰিত* কাব্যৰ ৰচক সন্ধ্যাকৰনন্দী, *লিখনাৱলীৰ* ৰচক বিদ্যাপতি, তথা চতুর্ভুজ নামৰ কবিৰ দ্বাৰা ৰচিত 'হৰিচৰিত' কাব্য উল্লেখযোগ্য।

২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- প্রাক্-কালিদাসৰ যুগৰ কবি অশ্বঘোষে *বুদ্ধচৰিত* তথা *সৌন্দৰানন্দ* কাব্য ৰচনা কৰিছিল।
- অশ্বঘোষৰ পিচৰ যুগৰ মহাকবি কালিদাসে *কুমাৰসম্ভৱম্* আৰু *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।
- কালিদাসৰ সমসাময়িক মহাকবি প্রবৰসেনে *সেতুবন্ধ* আৰু কুমাৰদাসে *জানকীহৰণ* মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল।
- কালিদাসৰ পিচৰ যুগত চাৰিখন মহাকাব্যৰ ৰচনা হৈছিল। যেনে— ভাৰবিৰ *কিৰাতার্জুনীয়ম্*, ভট্টিৰ *ৰাৱণবধ*, মাঘৰ *শিশুপালবধ* আৰু শ্রীহর্ষৰ *নৈষধচৰিত*।

২.৮ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১) গোস্বামী, হৰমোহন দেৰ (১৯৯২); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী;* গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।
২) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ (২০০৩); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি;* গুৱাহাটী গ্রন্থপীঠ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৩) Deka, I (2010) : *Sriharsha's Naisadhacaritam;* Delhi : New Bharatiya Book Corporation.

৪) Kale, M. R (1988) : *The Kiratarjuniyam of Bharavi;* Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.

৫) Keith, A. B. (1973) : *A History of Sanskrit Literature*, Delhi : Oxford UP, et al.

৬) Krishnamacharior (2004) : *History of Classical Sanskrit Literature*; Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

২.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *সৌন্দৰানন্দ* কাব্যখন অশ্বঘোষৰ প্ৰথম মহাকাব্য.....সৰ্গসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ বৰ্ণনা, ইত্যাদি।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *বুদ্ধচৰিত* অশ্বঘোষৰ দ্বাৰা ৰচিত। .....সৰ্গসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ বৰ্ণনা, ইত্যাদি।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *কুমাৰসম্ভৱ* মহাকাব্যখন কালিদাসে ৰচনা কৰিছিল .....সৰ্গসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ বৰ্ণনা, ইত্যাদি।

নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *ৰাৱণবধ* কাব্যখন ভট্টিয়ে ৰচনা কৰিছিল। .....সৰ্গসমূহৰ বিষয়বস্তুৰ বৰ্ণনা, ইত্যাদি।

২.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ প্ৰাক্-কালিদাসৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্যৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ কালিদাসৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ কালিদাসোত্তৰ যুগৰ মহাকবি আৰু মহাকাব্যসমূহৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ সংস্কৃত মহাকাব্যৰ লক্ষণসমূহৰ বিষয়ে নাতিদীৰ্ঘ আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ *কিৰাতাৰ্জুনীয়ম্* মহাকাব্যখন সংগ্ৰহ কৰি মহাকাব্যখনৰ কাহিনীভাগৰ চমু আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ চমুটোকা লিখক ঃ *সৌন্দৰানন্দ, কুমাৰসম্ভৱম্, সেতুবন্ধ, শিশুপালবধম্, নৈষধচৰিতম্।*

*** ***** ***